

ЩОДО АСПЕКТІВ АНАЛІЗУ НАРОДОЗНАВЧИХ КОМПОНЕНТІВ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

У статті розглянуто питання підготовки майбутніх учителів-словесників до опрацювання художніх творів з народознавчими компонентами. Визначено основні моменти проведення такої роботи під час вивчення історії української літератури у вищому навчальному закладі. Подано зразок аналізу художнього твору з позицій народознавчого підходу на матеріалі повісті Панаса Мирного "Лихо давнє і сьогочасне".

Ключові слова: народознавство, українська література, національне виховання, народознавчі компоненти, духовна культура.

Постановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. У сучасних умовах розвитку національної освіти в Україні виникла нагальна потреба у проведенні суттєвих, науково обґрунтованих змін у діяльності вищої школи, які за своєю суттю і спрямованістю відповідали б об'єктивним умовам національного відродження, поглибленню демократизації та гуманізації вищої школи, переходу до високоефективної підготовки майбутнього вчителя. Нові орієнтири вимагають нових акцентів у вивченні літератури як засобу пізнання дійсності, що має вагоме значення у становленні духовного світу особистості. Як свідчать дослідження і педагогічний досвід, одним із найважливіших засобів формування в учнівської та студентської молоді національної самосвідомості, патріотичних, громадянських, морально-політичних якостей, рис української ментальності, залучення до надбань духовної культури народу є українське народознавство. Адже без ґрунтового знання народознавства розв'язання завдань утвердження у свідомості молоді ідеї відродження та подальшого розвитку національної культури, державного будівництва плекати у неї глибокі почуття патріотизму неможливо. На сучасному етапі важливе завдання педагогічної науки полягає в тому, щоб виявити та максимально використати можливості застосування народознавства у навчально-виховному процесі як школи, так і вищих навчальних закладів. Воно має використовуватись фактично на заняттях з усіх навчальних предметів з метою тісніше пов'язати засвоєвані наукові знання з життєдіяльністю українського громадянства, його етногенезом, розвитком матеріальної і духовної культури. Невичерпною скарбницею знань про Україну, її народ, його звичаї, традиції і обряди є художня література; у створених нею образах знайшли втілення риси українського національного характеру, принципи християнської моралі, розкривається сутність того виховного ідеалу, про який переконливо писав Г. Ващенко. Взаємозв'язок у вивченні літератури і народознавства відкриває нові можливості підвищення якості сприймання художніх творів, посилення їх виховної спрямованості. На жаль, проблема вивчення народознавчих компонентів художнього твору у вищому педагогічному закладі недостатньо розроблена і спеціальних ґрунтовних досліджень на цю тему немає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі аспекти проблеми порушували у філософській літературі В. Вернадський, Д. Чижевський, М. Шлемкевич; у психологічній – І. Бех, В. Москалець; у педагогічній – Г. Ващенко, С. Русова, В. Сухомлинський. Наявні дослідження, у яких розкриті теоретичні й прикладні засади українського народознавства, національного виховання: О. Ярмоленко обґрунтовує питання системного підходу до формування національних і загальнолюдських моральних цінностей в українській етнопедагогіці; Ю. Руденко на народознавчих засадах досліджує проблему формування в учнів наукового світогляду; Т. Люріна і Ю. Підборська виокремлюють педагогічні умови використання фольклору, народних традицій у моральному вихованні учнів; З. Сергійчук аналізує зміст і визначає ефективні форми організації народознавчої роботи в загальноосвітній школі; Н. Сивачук розкриває суть і визначає зміст, напрями та методи ефективної підготовки майбутніх учителів до народознавчої роботи з учнями; Н. Соломко з'ясовує умови розвитку творчої активності старшокласників у діяльності фольклорно-етнографічних об'єднань; Ж. Свірська розглядає питання взаємозв'язку народознавства та української літератури в процесі вивчення художніх творів у загальноосвітній школі. В окремих дослідженнях та публікаціях розроблено навчально-методичну систему професійної підготовки майбутніх учителів української мови та літератури, побудовану з урахуванням компетентісно-орієнтованого підходу (О. Семенов), розглядаються проблеми використання у системі підготовки вчителя української етнопедагогіки (В. Зелюк), краєзнавства (В. Романько), краєзнавчо-туристської роботи (О. Тімець),

народознавчих знань в умовах вивчення англійської мови (Г. Шах), питання підготовки студентів до народознавчої роботи в дошкільному закладі на матеріалі народної математики (Л. Плетеницька) та до проведення експедиційної роботи з учнями загальноосвітньої школи (В. Денисенко). Проблеми ж підготовки майбутніх учителів до опрацювання художніх творів з народознавчими компонентами не приділено достатньої уваги, тоді як відроджувати ідеї народознавства покликаний саме вчитель-словесник. Він повинен не тільки глибоко усвідомлювати, що без опанування учнями духовних скарбів народу, пізнання його самотнього обличчя, практичного продовження його традицій, опанування його історичного досвіду, мови не можна досягти бажаної мети, а й сам знати особливості народознавчої роботи в процесі вивчення художніх творів, володіти її методами та засобами. Тому програми й навчальні плани, зміст підготовки майбутніх учителів-словесників мають бути побудовані на основах народознавства.

Формулювання цілей статті. Мету статті вбачаємо в тому, щоб розкрити особливості народознавчого підходу до аналізу художнього твору, подати зразок такої роботи під час вивчення студентами-філологами курсу історії української літератури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виходячи з аналізу праць відомих учених і науковців, які розробляють проблему інтеграції народознавчих відомостей у навчально-виховний процес, визначаємо структуру народознавства як таку, що охоплює етногенез народу, його мову, історію, матеріальну, родинно-побутову й духовну культуру та етнічну ідентичність особистості. Саме ці моменти потребують особливої уваги під час аналізу художнього твору на заняттях з української літератури. Про таку роботу викладач має пам'ятати повсякчас, використовуючи наукові й виховні можливості народознавчих компонентів творів українських письменників.

Вищий педагогічний заклад має готувати майстрів своєї справи. Сучасний викладач літератури повинен володіти широким діапазоном знань та наукових інтересів. Його становлення передбачає інтеграцію знань з різних галузей навчальних дисциплін (літератури, історії, народознавства, філософії, педагогіки, психології, краєзнавства, мистецтва тощо). Крім того, щоб здійснювати народознавчу роботу під час вивчення творів української літератури, він повинен бути підготовлений: науково-теоретично (знання літературного процесу певного періоду, літературознавчих праць, народознавчого матеріалу, теоретичних основ національного виховання, досягнень педагогічних і психологічних наук, передового педагогічного досвіду тощо); методично (вміння і навички творчо використовувати науково-методичну літературу у своїй практичній діяльності); практично (вміння визначати мету, завдання, зміст, обирати оптимальні форми, методи і прийоми народознавчої роботи під час вивчення художніх творів українських письменників).

Курс історії української літератури охоплює літературний процес в Україні від літературних пам'яток дохристиянського періоду і до сучасності та є базовою дисципліною в системі підготовки студентів-філологів до роботи в школі, яка формує світоглядну позицію, моральне обличчя, художній смак, етичну культуру особистості. Важливим завданням курсу літератури є ознайомлення молоді з дійсністю, життям рідного народу – його минулим і сучасним; вироблення вміння, керуючись принципом історизму, сприймати життєві факти і події, зображені в літературному творі, та давати їм правильну, обґрунтовану оцінку з позицій загальнолюдських морально-естетичних цінностей. Особливе значення має засвоєння молоддю засад менталітету українського народу, його естетичних поглядів, філософський підхід до розуміння людини і природи, особистості й нації, народу й людства. Література виконує універсальну місію в житті українського народу. Через численні випробування вона донесла до нас рідну мову, традиції, звичаї, культуру. Як мистецтво вона є частиною творчої, духовної культури кожного народу, нації. Її значення полягає в творенні мистецьких, естетичних, ідейних та пізнавальних цінностей. На таких функціях літератури варто акцентувати увагу під час опанування студентами курсу історії української літератури.

Під час викладання української літератури слід намагатися оптимально використати її можливості з погляду наявності народознавчого компонента в художніх творах і підготувати студентів до вивчення літератури з учнями загальноосвітніх шкіл саме в такому аспекті.

Визначаємо основні напрями літературної підготовки студентів-філологів до викладання літератури з компонентами народознавства:

– вивчаючи художні твори української літератури, виділяти в тексті народознавчі компоненти (народні звичаї, обряди, традиції, побут, національні характери тощо);

- формувати національну свідомість та самосвідомість майбутніх учителів-філологів засобами літератури;
- формувати мовленнєвий етикет сучасного студента засобами народного мовлення, яскраві зразки якого дають твори майстрів красеного письменства;
- засобами виховних можливостей творів українських письменників формувати у студентів національний світогляд, високі моральні якості, відчуття національного менталітету;
- на кращих образах творів української літератури виховувати національний ідеал людини тощо.

Народознавчий підхід до викладання історії української літератури сприяє підвищенню рівня знань студентів, значному посиленню соціально значущих мотивів, удосконаленню їхніх умінь та навичок. Отже, мета народознавчої роботи на заняттях з української літератури – формування професійної компетентності майбутнього вчителя-словесника, прилучення молоді до надбань духовної і матеріальної культури українського народу, формування в неї національної свідомості, морально-політичних, патріотичних, громадянських та інших якостей.

Твори кращих представників українського письменства сповнені народознавчого матеріалу. За умов цілеспрямованої роботи на заняттях з історії української літератури студенти мають можливість поповнити свої знання народознавчого характеру з різних галузей життя українського народу. Так, з народними сімейними традиціями, особливостями сімейних стосунків та спілкування вони знайомляться під час вивчення таких творів: "Наталка Полтавка" І. Котляревського, "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка, "Катерина" і "Наймичка" Т. Шевченка, "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського, "Лісова пісня" та "Бояриня" Лесі Українки тощо. Про особливості українського сватання мають можливість дізнатися, знайомлячись з "Наталкою Полтавкою" та "Енеїдою" І. Котляревського, романом "Северин Наливайко" М. Вінграновського, драмою "Назар Стодоля" та "Наймичкою" Т. Шевченка (у "Наймичці" студенти можуть спостерігати і обряд весілля). З весільною обрядовістю українців ми стикаємося і в "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка, "Двох московках" І. Нечуя-Левицького, "Марії" Уласа Самчука. Довесільні ж обряди яскраво представлені в "Кайдашеві сім'ї" І. Нечуя-Левицького і "Марії" Уласа Самчука. Поховальні обряди нашого народу досить детально описані в повістях "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка та "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського. Особливості національної кухні, численні предмети побуту українці постають перед нами зі сторінок "Енеїди" І. Котляревського. Цей перелік можна продовжувати нескінченно довго, адже народознавчі компоненти тією чи іншою мірою присутні у творчому доробку багатьох представників українського письменства.

Розкриваючи питання народознавчого навантаження в ході аналізу творів, доцільно акцентувати на таких моментах:

- фольклорні мотиви (наприклад, аналізуючи п'єсу І. Котляревського "Наталка Полтавка", зазначаємо, що мотиви, які становлять основу розвитку сюжету, звучать у багатьох народних піснях: "Чи я в лузі не калина була", "Ой по горах, по долинах", "Да й у лузі калиночка, да на воду схилилася", "Брала дівка льон, да забула пов'язать", "Ой прибудь, прибудь" та ін. Доцільно буде запропонувати студентам-філологам проаналізувати та зіставити особливості народних пісень такого змісту та твір І. Котляревського, визначити спільні та відмінні риси);
- типовість образів-персонажів твору (так, літературні персонажі Г. Квітка-Основ'яненка мають свої відповідники в українських народних піснях. У ході аналізу образів головних героїнь сентиментально-реалістичних повістей письменника – Марусі, Оксани, Галочки – майбутні словесники мають виявити їхні основні спільні та відмінні риси, визначити роль народознавчого матеріалу в змалюванні цих образів-персонажів. Доцільно зупинитися на поданій автором портретній характеристиці дівчат, що має виразне фольклорне походження. Подібний образ дівчини бачимо в народній пісні "На березку у ставка":

Гей, дівчина вродлива,
 Рум'яная, чорнобрива:
 Оченьки – як ясоньки,
 Губоньки – як рожоньки,
 Рученьки м'якесенькі,
 Ніженьки білесенькі,
 Гарная, як квіточка,
 Любая, як рибочка.

Студенти мають визначити, що й чоловічі образи теж мають народознавче походження. Так, в образі Василя ("Маруся") проявляються найкращі риси парубка-козака, які також відбиті й в усній народній творчості (можна провести паралель з народною піснею);

- народна мораль (досліджуючи народознавчі компоненти історичного роману М.Вінграновського "Северин Наливайко", акцентуємо увагу на тому, що у творі створено комплекс поведінкової діяльності, передані ментальні риси української моралі: повага до старших, взаємоповага, доброзичливе ставлення до чужих і рідних, приязне й турботливе ставлення до дітей і жінок тощо);

- предмети побуту українців (більшою чи меншою мірою їх можемо бачити фактично у кожному творі української літератури, зокрема у повісті І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я" яскраво змальовані побутові картини є складовою композиції твору й дають благодатний матеріал для народознавчого аналізу);

- одяг (святковий та буденний, одяг молоді та старшого покоління, одяг бідняків та заможних верств населення тощо);

- традиції, звичаї та обряди українців (студенти мають детально розглянути картини, описані письменником, та зіставити з матеріалом, поданим у наукових розвідках та дослідженнях народознавчого спрямування);

- мова персонажів (саме у мові відображається національна психологія мислення; мова героїв, пересипана прислів'ями, приказками, народною фразеологією або насичена вульгаризмами, діалектизмами є засобом характеристики персонажів і потребує особливої уваги в процесі аналізу творів).

Варто підкреслити, що матеріал для народознавчої роботи в процесі вивчення літератури слід виокремлювати не лише у творах, де він яскраво представлений, але й у таких, де народознавчі компоненти вкраплені епізодично, як ілюстрації до зображуваних подій. Аби наочно проілюструвати наші твердження, звернемося до творчої спадщини відомого українського письменника XIX ст. Панаса Мирного. Підкреслимо, що творчість Панаса Мирного дуже близька до творчого доробку І. Нечуя-Левицького, має схожі теми, світоглядні позиції; та в той же час зазначимо, що художні засоби цих письменників різні. У І. Нечуя-Левицького спостерігаємо яскраві описи природи, зовнішності героїв, подані у фольклорному дусі (досить згадати твір, який по праву можна назвати енциклопедією українського народознавства, – повість "Кайдашева сім'я"). А Панас Мирний акцентує увагу на проблемах внутрішнього життя героїв, розкриває глибокі людські переживання. Письменник належить до того покоління творчої української інтелігенції, яке започаткувало добу новітнього (кінця XIX – початку XX ст.) українського національного відродження, добу усвідомлення того, як деградує у неволі бездержавний народ.

Починаючи вивчення творчості письменника на заняттях з історії української літератури, вважаємо за доцільне зазначити, що стосовно постаті Панаса Мирного в українському літературознавстві створено значну кількість праць як дослідницького, так і науково-популярного плану (праці Є. Кирилюка, О. Білецького, М. Пивоварова, М. Сиваченка, В. Черкаського, Р. Міщука та ін.). Та саме акценти на національному у творчості письменника всіляко затінювали, замовчували, обходили або перекручували. І це тоді, коли твори його мають яскраве народознавче навантаження. Доцільно з'ясувати, звідки ж виток таких зацікавлень. У зв'язку з цим варто пригадати біографічні відомості, що стосуються дитинства та юності майбутнього письменника – пори, коли і формувався його світогляд. Адже хлопець зростав в атмосфері старосвітського побуту з досить сильними традиціями українських національних звичаїв та обрядів. У його вихованні особливо помітна роль матері, яка любила згадувати старовину, розповідаючи з гумором про характерні подробиці минулого. Мабуть, саме від неї обидва брати успадкували літературне обдарування. А нянька Оришка ввела маленького Панаса у чарівний світ народної поезії і мови. Мудрість простої селянки, що виявлялася у кожній з розказаних нею казок та оповідок, у конкретних порадах та застереженнях, глибоко засвоювалася мовчазним хлопчиком, ставала одним з тих визначальних чинників, що формували його переконання й естетичні смаки. Слід згадати, що для Панаса живим прикладом ініціативності була діяльність старшого брата Івана, який зав'язує стосунки з редакцією петербурзького журналу "Основа", надсилає туди власні кореспонденції, збирає фольклорні матеріали, до чого залучає і молодшого брата.

Неможливо оминати увагою і те, що на ранніх творах Панаса Мирного виразно позначився вплив Шевченкового "Кобзаря". Викладачеві варто підкреслити той факт, що Т. Шевченко був для Мирного

особливим орієнтиром і в досягненні краси вислову, і у виробленні свого художнього стилю загалом. А він у нього особливий, недарма С. Єфремов підкреслює, що "автора "Повіі" легко одрізнити від інших письменників. Багата лексика, сила епітетів та порівнянь як з народного скарбу, так і своїх власних, легка і зручна структура фрази з нахилом до закругленого періоду, блискучий і живий діалог – це стиль Мирного, його власний, йому одному притаманний, що ні в кого більш у такій комбінації не стрічається" [2, с. 56].

Під час вивчення творчості письменника студенти-філологи переконуються, що твори Панаса Мирного дають багатий матеріал для народознавчого аналізу. Проілюструємо це на прикладі повісті "Лихо давнє і сьогочасне". Майбутні словесники визначають, що в центрі уваги письменника у творі є показ докорінних змін у суспільно-економічному житті ХІХ ст. Письменник порушив злободенну соціальну тему: страхітливі умови життя селян, їхнє безземелля, напівголодне існування, розкрив антигуманну суть відносин між поміщиками і селянами, капіталістами і селянами – лихом давнім і сьогочасним. Автор цим твором закликає до поліпшення соціальних умов селянського життя. Твір заслуговує на увагу як соціально-психологічна повість про історичне минуле нашого народу, дає підстави замислитися над сучасним станом селянства. Слід вказати, що сам письменник так писав про свою нову працю: "З давнього можна було б дати "лихо", котре призначалось задля збірника в пам'ять Котляревського. Перше оповідання про лихо давнє – кріпацьке, в якому скніли й ниділи людські душі..., і лихо сьогочасне з його безземельною волею та голодним лихом, що заставляє людину ще більше думати тільки про себе" [3, с. 13]. У першій частині повісті показано розкішне життя поміщика Башкира та чітко окреслено контраст між багатством кріпосника і злиднями, безправністю кріпаків. Трагедійність обездолених трудівників розкривається у життєвій історії сім'ї Проценків. Друга частина твору розкриває сутність тієї ситуації, у яку потрапили селяни, залишившись без землі після отримання "волі". Більше того, "лихо сьогочасне" спустошує душу людини, робить її егоїстичною, жорстокою. Головна героїня повісті, сама колишня кріпачка, Марина, здобувши прихильність свого хрещеника – Башкиророва сина, обдурює й оббирає голодних односельців, безсердечно відштовхує хворого і немічного діда Уласа, забувши, що той колись врятував її від загибелі. У процесі розкриття ідейно-тематичного змісту твору майбутні вчителі визначають, що Панаса Мирного найбільше цікавили питання занепаду моралі поневоленого народу, витоки потворних явищ.

Аналізуючи повість, студенти мають переконатися, що, оповідаючи про життя українського селянства, письменник не міг обійтися без передавання світоглядних уявлень, мови, традицій, звичаїв, вірувань народу, змалювання побуту, одягу, навіть традиційних способів народного лікування. Саме ці аспекти мають бути в центрі їхньої уваги у процесі роботи над твором. Відповідно пропонуємо до детального аналізу окремі моменти твору.

У центрі повісті постає багата родина Башкира, у якого немає дітей. "Чого ж сумує Олексій Іванович? Чого його серце туга окриває? Того, що як здума Олексій Іванович, що от він тепер і в славі, і в повазі, і добра у його – на дев'яти б стало... А кому він ту славу передасть? Кому добро, віками нажите, перейде? Хто буде розкошувати у тому добрі, засилаючи богові молитви за його душу?.. То так його завна й ухопить!" [4, с.8].

Дійсно, згідно зі звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти. Родина без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність – нещастям [5, с. 166]. Підтвердження цього знаходимо у тексті твору: "Як його й справді не сумувати? Вже двадцять літ минає, як він жонатий, десятеро діток мав, та ні одним не дав йому господь очей нарадувати... За першим ще невелика була скорбота – надія серце гріла: молоді ще самі, приведе ще господь нарадуватись, а як умерло п'яте та шосте, уп'явся жаль в серце, обняла голову чорна думка" [4, с. 9].

У східних слов'ян широко побутував звичай: якщо в сім'ї часто помирали діти, то запрошували кумами перших стрічних, вони вважалися "божими кумами". Звичай також вимагав, щоб хрещені батьки обирались не з числа родичів, крім того, брати за кумів бажано тих, хто сам мав дітей. Слід звернути увагу студентів на сцені обрання цих "стрічних" кумів, які виявилися простими селянами, самих хрестин та подальших дій, відтворені письменником досить колоритно і правдиво:

- " – Ви б, Олексію Івановичу, стрічних кумів узяли, – радять йому добрі приятелі.
- Яких-то стрічних кумів? – спитався він.
- Таких: як знайдеться дитина, то вийти з двору й першого стрічного в куми запрохати.

- Першого стрічного? А як то кріпак буде? – скрикнув Олексій Іванович.
- На те вже божа воля: чи кріпак, то й кріпак – треба й кріпака прохати, – кажуть йому" [4, с. 9].

Коли вже втрачається надія і здається, що виходу немає, людина намагається використати всі можливості. Так і старий Башкир послухався поради, запросив у куми простих селян, яких першими побачив:

" – Я сам до тебе з проською. Будь ласка, не одкажи... Бог послав мені сина, йди його охрестити... "

- Я тебе не силую, чоловіче! Я прошу тебе! – каже ласкаво Олексій Іванович...
- Дочка? І гаразд, що дочка! Хіба дочці не можна з батьком кумувати? – питає пан...
- Та чого ти просиш, дурню? – не второпав пан. – Я тебе до себе в куми прошу... Чув? У куми!

Бог послав мені сина. Прошу тебе охрестити. І дочку прошу, – товче йому Олексій Іванович..." [4, с. 12].

Одержавши ім'я, а значить і святого заступника, дитина ставала, за народним переконанням, захищеною від багатьох нападів і злих сил, тому з хрестинами поспішали, особливо якщо дитина була слабенька: "Поки се та те, поки зберемося, то тим часом і священник прийде. Я за священником вже послав" [4, с. 12].

Серед українців інститут кумівства був особливо розвинений: куми шанувалися нарівні з близькими родичами. Для похресника вони були другими батьками, оскільки піклувалися про його долю, виховували, допомагали у скрутну годину. Крім того, українці здавна дотримувалися звичаїв вшановувати матір і новонародженого. "Тим часом паненя охрестили, й Федір, поздоровивши пана з сином, нізащо не захотів хрещеника мамці віддати. Де ж се видано, де ж се слухано, щоб він оддав дитину комусь чужому, а не самій матері, що його на світ породила, не своїй куми? Пан тільки всміхнувся, зачувши те змагання Федора з мамкою.

– Пустіть, пустіть його! Хай самій матері віднесе сина. Не одступайте від закону, не ламайте звичаїв.

І Федора з Мариною пустили до пані...

– Поздоровляю вас, барине-кумо, з сином! Дай, господи, щоб великий ріс та щасливий був! – мовив Федір, кладучи сина біля барині на постелі" [4, с. 14].

Майбутні словесники засвідчують той факт, що Панас Мирний подає опис звичаїв, пов'язаних з обрядом хрещення, з особливою достовірністю, враховуючи особливості, притаманні певному регіону.

Письменника завжди хвилювала тема безталання жінки (дівчини). Загальновідомим є факт, що на той час типовими були випадки, коли дівчину зваблював пан і кидав вже вагітну. Це ставало найбільшою ганьбою для неї, її батьків та дитини-байстрюка. У багатьох народних піснях зустрічаємо застереження не кохати панів, бо кохання з панами молодій дівчині може принести тільки біду (пропонуємо студентам дібрати відповідні фольклорні зразки та проаналізувати їх). Як правило, порушення усталених моральних норм спричиняло обов'язкове суворе покарання: дівчина мала покинути свою батьківщину та родину. Але перед тим, аби навчити й застерегти інших молодих дівчат, покритці обрізали косу, що була символом гордості та чистоти, вимазували дьогтем, аби всі знали, що її честь заплямована і вона ніколи не буде щасливою, та з соромом виганяли з села. Особливої уваги в ході аналізу повісті потребує епізод, де Панас Мирний детально змалював сцену такого покарання збезчещеної дівчини: "Серед двору проти вікон барининої спальні вивели Марину в драній рядняній сорочці з зав'язаними на спині рукавами, посадили на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пір'ям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі..." [4, с. 23]. Ганьба доньки каменем лягала на душу її батьків: "П'яного та заспаного Федора підвели до дочки й поставили проти неї.

- Подивися на свою кралою!.. Бач, як її нарядили! – зло гукала прикажчикова жінка.
- Марино-о! – тільки й зміг вимовити Федір, захитався й, як сніп, повалився їй під ноги.
- Бач, як батько кланяється низенько своїй чесній дочці, – базікала прикажчикова жінка.

Другі всі мовчали та якомось понуро дивились...

Се зразу щось як свисне, лясне!.. Марина нестямно скрикнула, схопилася й, мов навісна, кинулася з двору. Баринин кучер Самійло з гострим батоном гнався за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній сорочці, що кругом неї так і майтолалася своїм дрантям, мов вітер, мчала з двору в поле. Люди навзирці її проводжали.

- Ач, як вивірчує!.. – гукала, заливаючись реготом, прикажчикова жінка.

Та народ уже не реготався. Дехто з повними сліз очима поглядав у поле, як Марина, нестямно

лементуючи, тікала; другі боязко озиралися назад, де серед двору лежав блідий, як смерть, Федір. Усім стало якось моторошно, страшно... Як загнав Самійло Марину аж геть за могили, що вже її стало не видко..." [4, с. 24].

У ході роботи над твором студенти пересвідчуються, що Марина, знеславлена паном, відчула на собі всю гіркоту долі покритки, загубила своє життя. Ніхто не знав, куди поділась ця бідна дівчина: чи померла без даху над головою, чи прибилася до яких добрих людей, та "люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Федорової хати й прямувала до панського будинку, під барининими вікнами чогось жалібно вила і все неначе когось викликала. А в садку десь набралися сичі та сови і в самій гушавині сумно-сумно перекликалися..." [4, с. 25]. У цьому епізоді відбилося вірування українців у те, що душі померлих, які самі спричинили собі смерть, блукають по землі, шукаючи спокою і прощення. Найчастіше їх уявляли білими постатями, які живуть у покинутому будинку, а вночі виють та плачуть. Як правило, їх намагалися уникати, побоюючись, що вони занепасть живі душі.

Майбутні вчителі-словесники мають помітити, що автор твору також подає й інші світоглядні позиції тогочасних селян. З давніх-давен основним джерелом багатства людини була земля. Як і вода, вогонь, повітря, земля мала велике значення для слов'ян; її величали святою, матір'ю. Землю завжди шанували, вважали священною і не уявляли життя без неї, адже вона родить хліб – символ усього живого. Хліб символізував гостинність, добробут, ним благословляли молодих на щасливе подружнє життя, вітали матір з новонародженим. Після кріпосницької реформи проблема безземелля постала особливо гостро, у той же час письменник підкреслює шанобливе ставлення селянства до хліба: "Споконвіку, з дідів-прадідів так велося, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от зразу стало мало... Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну, та й лукавий же та ненажерливий твоє сотворіння – чоловік!.. Що тепер їм зосталося робити? З самого малу їх пристановлено до землі, з давніх літ вони тільки й знали біля неї ходити, хліб пахати, а от тепер ні землі, ні хліба!.." [4, с. 34].

Звертаємо увагу на те, що автор повісті не оминув і традиційних способів народної медицини та релігійних вірувань, які тісно взаємозв'язані між собою. Як вказують дослідники українського родинознавства, медичні знання українців були досить різноманітними і в багатьох випадках оригінальними. У них знайшли відбиток як раціональні, так й ірраціональні напрями, а у засобах лікування протягом століть мало місце поєднання раціональних методів з магічними діями [6; 7]. У традиційній українській медицині бачимо як домашнє лікування, так і звернення до спеціальних людей – знахарок, які використовували як засіб лікування і словесну магію – замовляння, молитви і т. ін. (студенти ілюструють свої твердження цитатами з тексту). Коли занедужала дружина Федора, то рідні намагалися їй допомогти: "Хівря не стогнала – кричала. Коло неї Федір з Мариною клопоталися, що б їй дати, чим допомогти... Давали непочатої води, й умивали, і збризкували – не помагало. Марині кинувсь у вічі хрест, що батько напалив на сволоці, як із страсті вернулися. Устругали того хреста, дали випити. Не змогла випити Хівря – викинула... – Тату, ви б за Лазорчиною збігали, може, вона одшепче, одчитає, – плаче Марина" [4, с. 10]. Загальновідомим є той факт, що українці завжди відзначалися своєю релігійністю, вірили в цілющі властивості святих речей, зокрема святого хреста, "адже він є священним символом вічного життя і звільнення від страждань" [7, с. 276]. Хрест завжди мав значення оберегового елемента від нечистої сили; за будь-яких небезпечних обставин люди вже навіть механічно відтворюють ритуальне "накладання" на себе хреста, який, за віруваннями, мав уберегти від напасті. З цього приводу І. Огієнко писав: "Уся зла сила не може зносити Хреста чи Хресного Знамення – він охорона від бісів" [8, с. 272].

Церква ж завжди відігравала в житті українців величезне значення. Це святе місце, де можна очистити свою душу від гріхів, отримати зцілення чи допомогу, тому не випадково знаходимо у повісті такі рядки: "Чого він тільки не робив, як не розкидав своїм розумом – уже баринню й по лікарях возив, по заграничах провадив, сама вона скільки раз і на прощу молитися їздила..." [4, с. 9].

Використовує письменник у творі й елементи голосіння доньки за померлою матір'ю: "Ой моя матінко, моя голубонько! На кого ж ти нас покинула? – голосила Марина над помершою матір'ю" [4, с. 17]. Студенти вже добре знають, що традиційні голосіння мають чітку структуру поетичного мелосу з суворим дотриманням канонічних законів, в них логічно вживаються кілька форм фольклорної практики. Вони підкреслюють, що у голосіннях наявні численні прохання до небіжчика: встати хоч на хвилинку,

сказати добре слово і мудру пораду; водночас чітко простежуються запитання.

Слід звернути увагу й на опис вбрання селян Полтавщини, якому Панас Мирний приділяє велику увагу, вказуючи на особливості як чоловічого, так і жіночого одягу. "Нарядили Федора, мов того полковника з Січі: чоботи нові – жовтинці, штани широкі – оксамитні, каптан із синього едбабу; підстригли, підголили – так відразу двадцять літ з його обличчя старості зняли! А Марина?.. То не квітка розцвітає вранці в садочку, то її краса дівоча пишається в дорогих уборах! На Марині плахта – аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана; темно-синя оксамитова керсетка; біла, наче сніг той, тонкого полотна сорочка з вишитими-вимережаними рукавами; на ногах – невеличкі червоні сап'янці; на шії – намисто добре, хрести та дукачі; на голові – з квіток віночок, а кінець коси аж горить стьожками!.. Старий Федір дивом здивувався, а Марина від дива й нездише!" [4, с. 13].

"Ходить Марина в тонкому біллі, носить Марина дорогі та пишні убори... Як надіне Марина сорочку тонку лляну, затягнеться поясом шовковим та обстебне на собі керсетку, а керсетка як не трісне в грудях..." [4, с. 19].

"А вбори мов по заказу прийшлись на Килину: синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди; червона крайка впилася в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї. Як наділа ще Килина черевички-сап'янці – картина, а не людина!" [4, с. 44].

"Марина, вдягнена в криту сукном кожушанку, зап'ята товстим шерстяним платком, у добрих юхтових чоботях, не дослухалася, що їй казали люди..." [4, с. 47].

Студенти порівнюють опис вбрання мешканців Наддніпрянщини, поданий у наукових розвідках народознавчого характеру, та наведені уривки з твору і доходять висновку, що особливих розбіжностей немає.

Окреме місце на занятті слід приділити аналізу мовної тканини повісті, адже панорама життя тогочасного селянства була б неповною, якби Панас Мирний не передав особливості того живого народного мовлення, багатого на влучні вислови фольклорного походження. Уже з перших сторінок перед читачами постає Марина, проста дівчина-кріпачка: "очі чорніли, як терен, та свіже, рум'яне обличчя". Портрет ніби взято з народної пісні:

Очі чорні, як терночок,
Брівки рівні, як шнурочок,
Личко біле, рум'яне,
Серце моє кохане.

І діалоги, і монологи повісті побудовані на неоціненному матеріалі народної, розмовної мови, адже сам письменник вважав мову душею народу. У художній тканині твору багато влучних афористичних виразів: "вийшла воля й дивне диво, одних до домівки привела, а других з домівки підвела", "минуле лихо – тяжке лихо", "лихо давнє й сьогочасне". У повісті знаходимо цілу низку фразеологічних висловів, що вживаються на позначення певних понять: легке життя – "неначе з неба падає" [4, с. 18], "жити, як у бога за пазухою" [4, с. 15], "жити та бога хвалити" [4, с. 17]; смерть – "віддати богові душу" [4, с. 9], "духу пускатися" [4, с. 10], "дудка буде" [4, с. 26], "на той світ переставитися" [4, с. 50]; страх – "мишка забігала по спідній губі" [4, с. 11], "душа з ляку аж в ноги вступає, під п'яти ховається" [4, с. 8]; привертання уваги – "пускати бісики очима" [4, с. 10], "кидатись у вічі" [4, с. 10] тощо. Поряд з цим бачимо і ряд прислів'їв та приказок, що вживаються у тексті з метою повчання та передавання педагогічного досвіду майбутнім поколінням, допомагають повніше розкрити моральні установи та світогляд українців: "З дужим не бийся, а з могучим не тягайся" [4, с. 8]; "Тоді скажеш гоц, як вискочиш" [4, с. 17]; "Хай дивиться – не поживиться" [4, с. 19]; "Береженого й бог береже" [4, с. 20]; "Сивина в бороду, а чорт у ребро" [4, с. 26]; "Дарованому коневі у зуби не дивляться" [4, с. 29]; "Не буде Галя – буде другая" [4, с. 34]; "Без хазяїна і худоба плаче" [4, с. 40]; "І красу, і здоров'я бог дав, та щастя не вгадав" [4, с. 44]. Рекомендуємо запропонувати студентам розпізнати їх у тексті повісті та пояснити значення. Така робота досить важлива, адже вивчення рідної мови, оволодіння її фразеологічним багатством є необхідною умовою формування духовної культури молоді.

Таким чином, під час аналізу твору майбутні вчителі переконуються, що Панас Мирний у своїй повісті "Лихо давнє і сьогочасне" поряд з показом становища селян в Україні у другій половині XIX ст. широко використовує народознавчий матеріал, завдяки чому твір набуває пізнавального та виховного значення, змальовані картини відзначаються колоритністю, природністю та привабливістю. Письменник,

уникаючи штучності у сприйнятті етнографічного матеріалу, відкриває новий етап у розвитку національної теми в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. Ми свідомо подали досить розлогі цитування, адже вони є засобом унаочнення та незаперечним аргументом актуальності виокремленої нами проблеми. У той же час зазначимо, що зупинилися лише на окремих моментах, які необхідно врахувати під час опрацювання повісті майбутніми філологами.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок з напрямку. На основі викладеного маємо підстави стверджувати, що проблема аналізу народознавчих компонентів художнього твору в процесі підготовки майбутніх учителів-словесників є актуальною і потребує подальшої методичної розробки. Адже на ґрунті художньої спадщини українського письменства людині відкриваються особливості національного світобачення й національного характеру. Розглядаючи народознавчі компоненти художнього твору, студенти засвоюють ідейні, моральні, духовні скарби мудрості свого народу, його мову, міфологію, фольклор, народне мистецтво, національну символіку, звичаї, традиції та обряди, родинно-батьківську педагогіку, історію України тощо.

Література

1. Приходько І. Українські класики без фальсифікацій : посібник з української літератури для студентів та учнів старших класів / І. Приходько. – Харків : Світ дитинства, 1997. – 112 с.
2. Наєнко М. Оцінка творчості П. Мирного С. Єфремовим / М. Наєнко // Освіта України. – 1999. – № 21. – С. 56.
3. Федоренко Т. Композиційний аналіз повісті П. Мирного "Лихо давнє і сьогочасне" / Т. Федоренко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 1. – С. 12–15.
4. Мирний Панас. Твори: В 2 т. / Панас Мирний. – К. : Наук. думка, 1989. – Т. 2. – 640 с.
5. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.
6. Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
7. Черепанова С. Філософія родинознавства : навч. посібник / С. Черепанова. – К. : Знання, КОО, 2008. – 460 с.
8. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

А. П. Никольская

К АСПЕКТАМ АНАЛИЗА НАРОДОВЕДЧЕСКИХ КОМПОНЕНТОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В статье раскрыта проблема подготовки будущих учителей-словесников к анализу художественных произведений с народоведческими компонентами. Определены основные моменты такой работы в процессе изучения истории украинской литературы в высшем учебном заведении. Предлагается пример такой работы на материале анализа повести Панаса Мирного "Горе давнее и сегодняшнее".

Ключевые слова: народоведение, украинская литература, национальное воспитание, народоведческие компоненты, духовная культура.

H. Nikol's'ka

ON THE ASPECTS OF ETHNOLOGIC COMPONENTS ANALYSIS IN A LITERARY WORK

The article deals with the intending language and literature teachers' training to analyzing literary works with ethnologic components. The main aspects of such work while studying the history of Ukrainian literature in higher educational establishments are highlighted. The example of analyzing the literary work in terms of ethnologic approach on the basis of the material of the novel "Evil: ancient and contemporary" by Panas Myrnyy is given.

Key words: ethnology, Ukrainian literature, national education, ethnologic components, spiritual culture.